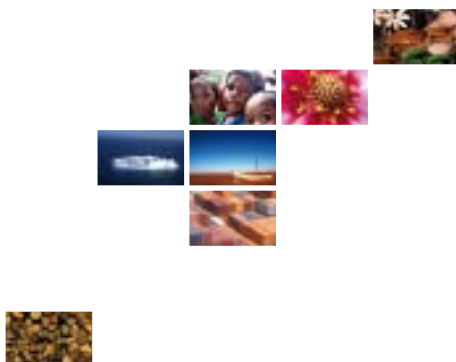

Een studie naar WTO conformiteit, relevantie van andere internationale verdragen, economische doelmatigheid en gevolgen voor ontwikkelingslanden van maatregelen betreffende niet-product-gerelateerde processen en productiemethoden

UNILATERALE MAATREGELEN GERICHT OP NON-TRADE CONCERNS

Peter Van den Bossche
Nico Schrijver
Gerrit Faber

Een studie naar WTO conformiteit, relevantie van andere internationale verdragen, economische doelmatigheid en gevolgen voor ontwikkelingslanden van maatregelen betreffende niet-product-gerelateerde processen en productiemethoden

UNILATERALE MAATREGELEN GERICHT OP NON-TRADE CONCERNS

Peter Van den Bossche
Nico Schrijver
Gerrit Faber

Deze publicatie bevat de Nederlandse vertaling van het voorwoord van de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking, Bert Koenders, bij en de samenvatting van het Engelstalige boek "**Unilateral Measures addressing Non-Trade Concerns, A Study on WTO Consistency, Relevance of other International Agreements, Economic Effectiveness and Impact on Developing Countries of Measures Concerning Non-Product-Related Processes and Production Methods**". De complete studie is gepubliceerd door het Ministerie van Buitenlandse Zaken van Nederland. Het boek beoogt te informeren en het internationale debat over handel en *non-trade concerns* te stimuleren. De analyse, interpretaties en conclusies in deze publicatie en het boek zijn die van de auteurs en komen niet noodzakelijkerwijs overeen met die van de Nederlandse regering of het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Bestelcode

OSDR6612/N

Inhoudsopgave

Voorwoord	V
Samenvatting	1
1 Inleiding	3
2 Verenigbaarheid met het WTO-recht van nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns	5
2.1 Inleiding	5
2.2 Relevante verplichtingen onder GATT 1994	6
2.3 Relevante uitzonderingen op de verplichtingen uit hoofde van GATT 1994	9
2.4 Relevante verplichtingen uit hoofde van andere verdragen inzake de handel in goederen	12
3 Relevantie van andere Internationale Verdragen voor nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns	14
3.1 Internationale milieuverdragen	14
3.2 Internationale verdragen inzake mensenrechten en arbeidsnormen	15
3.3 Internationale maatregelen gericht op non-trade concerns	15
3.4 Conflictregels	16
3.5 Overige internationale verdragen: alternatief voor of aanvulling op WTO-recht?	17
4 Economische Doeltreffendheid en Doelmatigheid van maatregelen gericht op non-trade concerns en gevolgen voor Ontwikkelingslanden	17
4.1 Maatregelen die betrekking hebben op de productie van biobrandstoffen in ontwikkelingslanden	17
4.2 Normen en etikettering in het kader van dierenwelzijn	19
5 Inhoudsopgave van de Engelstalige studie	21
6 Meer informatie	29

VOORWOORD

Voorwoord

Wie is nu tegen de naleving van minimum arbeidsnormen, het voorkomen van kinderarbeid, de bevordering van duurzame ontwikkeling of de bescherming van biodiversiteit, het milieu en dierenwelzijn? Desgevraagd zal ieder zinnig mens daar natuurlijk voor zijn. Daaropvolgende relevante beleidsvragen zijn: hoe kan het beste rekening worden gehouden met dergelijke maatschappelijke zorgen en waarden, vooral als het gaat om de bevordering ervan in andere landen? Wat zijn mogelijke negatieve gevolgen voor ontwikkelingslanden en hun kans op ontwikkeling via export als de naleving van deze waarden in de vorm van regelgeving en standaarden zou worden afgedwongen via het ontzeggen van de toegang tot de markten van ontwikkelde landen? Dit zijn complexe en gevoelige vragen, zeker wanneer dergelijke productstandaarden vaak samenhangen met het welvaartsniveau en de fase van ontwikkeling van een land.

Deze maatschappelijke zorgen en waarden worden vaak benoemd als *non-trade concerns* (NTC's). Ze vormen een belangrijk onderwerp van discussie binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO), de Europese Unie en met derde landen inclusief ontwikkelingslanden. Pogingen om aan non-trade concerns tegemoet te komen door middel van regulering in eigen land hebben vrijwel altijd gevolgen en (onbedoelde) neveneffecten op de wereldhandel en de verdere liberalisering ervan, evenals op armoedevermindering en duurzame ontwikkeling. Hoe moet met deze uitdaging voor het beleid worden omgegaan? Het uitgangspunt van de Nederlandse overheid is dat non-trade concerns aandacht verdienen vanwege hun intrinsieke belang en omdat onvoldoende aandacht voor non-trade concerns het maatschappelijke draagvlak voor het multilaterale handelsstelsel kan ondermijnen. Dit algemene standpunt wordt breed gedeeld in het parlement dat aandringt op een actieve bemoeienis van de regering. De overheid beziet actief in hoeverre aan non-trade concerns tegemoet kan worden gekomen terwijl gelijktijdig de Millennium ontwikkelingsdoelen worden bevorderd, welke rol zij daar zelf bij kan of moet spelen en welke instrumenten daarvoor het meest geschikt zijn. De inzet hierbij is dat maatregelen die nodig zijn voor het bereiken van NTC-doelen, moeten voldoen aan de Nederlandse en Europese verplichtingen in WTO-kader en niet onnodig handelsbelemmerend of discriminerend mogen zijn in de uitvoering.

Met dergelijke algemene uitspraken zijn we er niet. Er is immers geen nationale of internationale consensus over wat die non-trade concerns precies inhouden, welke non-trade concerns werkelijk mondiaal c.q. grensoverschrijdend van aard zijn, welke maatregelen wél of niet geoorloofd zijn onder de huidige WTO-regels en welke instrumenten eigenlijk werken in de praktijk. Met betrekking tot het juridische WTO-kader is het de vraag waar bij verdragsinterpretatie het grijze gebied begint en ophoudt, hoe de WTO-jurisprudentie evolueert en wat de verhouding is tot andere internationale verdragen met handelsbepalingen.

Regeringen, juridische experts en vertegenwoordigers van niet-gouvernementele organisaties (NGO's) en het bedrijfsleven verschillen heftig van mening over de WTO-conformiteit en effectiviteit van instrumenten in de oploaiende discussie over het aanpakken van non-trade concerns.

Als gevolg van een groeiende aandrang naar overheidsmaatregelen hebben op verschillende beleidsterreinen non-trade concerns al expliciet hun intrede gedaan. Daarbij valt te denken aan producteisen voor duurzame biobrandstoffen, hout en vis en normen samenhangend met arbeidsomstandigheden en dierenwelzijn. Waar deze maatschappelijke wensen tot uiting komen in unilaterale, verplichte instrumenten van de overheid, blijkt dat de koppeling aan handel soms kan leiden tot spanning met het juridisch bindende kader van de WTO. Het is niet altijd duidelijk in hoeverre een dergelijke koppeling wél mogelijk is en of deze beleidsmatig wenselijk is.

Gezien deze onduidelijkheden is onder auspiciën van het Ministerie van Buitenlandse zaken studie verricht door drie vooraanstaande experts op de gebieden van internationaal handels- en volkenrecht, economie en non-trade concerns. De studie richt zich vooral op unilaterale maatregelen die productieprocessen en –methoden in het producerende land voorschrijven die geen of nauwelijks invloed hebben op de kenmerken van het product of de markt en het milieu in het importerende land. Daarnaast worden voor een aantal maatregelen en non-trade concerns de mogelijke economische effecten op ontwikkelingslanden nader onderzocht.

Ik ben dan ook verheugd dit voorwoord te kunnen schrijven voor de Nederlandse vertaling van de samenvatting van het onderzoeksrapport. De volledige studie wordt als boek door het ministerie uitgegeven. Het is naar mijn mening een unieke studie die in Nederland en internationaal een waardevolle bijdrage zal leveren aan het wetenschappelijke en maatschappelijke debat en de beleidsontwikkeling in de publieke sector en de handelspolitiek. Het geeft ook richting aan de mogelijke rollen die de maatschappij en het bedrijfsleven zélf kunnen vervullen. Voor alle duidelijkheid teken ik aan dat de analyse en conclusies van dit boek niet noodzakelijkerwijs overeenkomen met het standpunt van de Nederlandse regering.

Met deze studie is uiteraard niet het laatste woord gezegd of de discussie gesloten. De Nederlandse regering zal zich beraden op haar inzet ten aanzien van non-trade concerns. Begin 2008 wordt daarover een nieuw regeringsstandpunt geformuleerd, waarna dit met het parlement zal worden besproken. Voorafgaand aan de formulering van het regeringsstandpunt zal onder leiding van het eerstverantwoordelijke Ministerie van Economische Zaken een brede maatschappelijke dialoog over non-trade concerns worden georganiseerd. Daaraan zullen alle betrokken Ministeries deelnemen. Alle belanghebbenden zullen worden gevraagd hun

bijdragen te leveren aan deze dialoog waarin deze studie ook zal worden ingebracht. Uiteraard ondersteun ook ik ieder voornemen dat zich richt op de verbetering van het milieu, de arbeidsomstandigheden dan wel het dierenwelzijn, ook in ontwikkelingslanden. Tevens heb ik veel begrip voor de mate van urgentie die sommigen voelen bij het aanpakken van bepaalde non-trade concerns. Als Minister voor Ontwikkelingssamenwerking beschouw ik het ook als mijn taak om er op toe te zien dat het Nederlandse en Europese beleid ten aanzien van non-trade concerns geen neo-protectionistische effecten heeft en dat de soevereiniteit en de eigen prioriteitsstelling van ontwikkelingslanden worden gerespecteerd. Ik deel hun zorg en argwaan dat sommige handelsmaatregelen die gericht zijn op non-trade concerns, worden ingegeven door protectionistische motieven. Sommige unilaterale maatregelen die gericht zijn op de aanpak van non-trade concerns, worden voorgesteld als maatschappelijk verantwoord, maar bieden in hun feitelijke uitwerking oneigenlijke bescherming aan Europese of Nederlandse producenten van concurrerende producten.

Mijn voorkeur gaat uit naar de dialoog en het zoeken naar gezamenlijke oplossingen die voor alle partijen kansen bieden. Dat kan bijvoorbeeld via vrijwillige partnerschappen en toegespitste multilaterale kaders met een brede aanpak waarbij ook effectieve handelsmaatregelen mogelijk zijn. Het heeft echter geen zin eenzijdig de poort dicht te gooien voor producten uit ontwikkelingslanden die niet volledig voldoen aan al onze maatschappelijke zorgen en waarden. Daarmee los je de problemen in die landen niet op en ontnem je ze de mogelijkheid om via handel naar een werkbare oplossing te groeien. Alleen door internationale standaarden te ontwikkelen die rekening houden met gezamenlijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden, verschillende omstandigheden en capaciteiten en door samen te werken, kunnen we mondiaal duurzame ontwikkeling bereiken, armoede verminderen en arbeidsnormen, milieubescherming en dierenwelzijn op een hoger plan tillen.

Ik hoop dat dit boek een bijdrage levert aan een breed te voeren internationale dialoog, waarin men zorgvuldig analyseert en naar elkaar luistert, en die een evenwichtige uitkomst oplevert die recht doet aan alle belangen en belanghebbenden.

Bert Koenders
Minister voor Ontwikkelingssamenwerking

SAMENVATTING

Peter Van den Bossche
Nico Schrijver
Gerrit Faber

1 Inleiding

De welvaart van Nederland is in belangrijke mate afhankelijk van internationale handel. De opeenvolgende Nederlandse regeringen hebben de verdere liberalisering van de internationale handel dan ook altijd een warm hart toegedragen. Uit het publieke debat over globalisering en internationale handel blijkt echter dat zowel burgers als beleidsmakers vrezen dat internationale handel op gespannen voet kan staan met kernwaarden van de Nederlandse samenleving. Zij zijn bang dat internationale handel, en met name de verdere liberalisering daarvan, kan bijdragen aan de ondermijning of bedreiging van beleid en maatregelen ter bescherming van volksgezondheid, milieu, arbeidsrechten, sociale zekerheid, goed bestuur, nationale veiligheid, culturele identiteit, voedselveiligheid, toegang tot kennis, consumentenbelangen en dierenwelzijn. Er bestaat in Nederland een brede consensus dat deze zogeheten *non-trade concerns* (NTC's) - maatschappelijke overwegingen die zeer uiteenlopende maatschappelijke aspiraties en zorgen betreffen - aan bod moeten komen in het Nederlandse overheidsbeleid met betrekking tot internationale handel.

Vele van de door Westerse landen getroffen handelsmaatregelen gericht op deze non-trade concerns hebben bij ontwikkelingslanden veel argwaan en verzet opgeroepen. Ontwikkelingslanden hebben vaak het vermoeden dat dergelijke maatregelen zijn ingegeven door protectionistische motieven – lees: met de bedoeling de eigen producenten te beschermen - en niet vanuit een oprechte bezorgdheid over deze maatschappelijke thema's. Ontwikkelingslanden zien deze maatregelen verder als een poging van westerse landen om exporterende ontwikkelingslanden hun sociale, ethische of culturele waarden en voorkeuren op te leggen.

In de afgelopen twee jaar heeft het debat in Nederland over handelsmaatregelen gericht op non-trade concerns zich toegespitst op twee belangrijke en politiek gevoelige thema's, namelijk:

- de duurzaamheid van (grootschalige) productie van biomassa als een alternatieve energiebron; en
- de productie van dierlijke producten op een wijze die verenigbaar is met eisen aan dierenwelzijn.

Over het thema duurzame productie van biomassa heeft de door de overheid ingestelde *Projectgroep Duurzame Productie van Biomassa*, onder voorzitterschap van professor Jacqueline Cramer (hierna "de Commissie-Cramer"), in februari 2007 een rapport uitgebracht: *Toetsingskader voor Duurzaam Geproduceerde Biomassa* (hierna het "Rapport-Cramer"). Het rapport bespreekt de risico's die samenhangen met grootschalige productie van biomassa en komt met een aantal criteria voor duurzame biomassa. Deze duurzaamheidscriteria (hierna de "Cramer-duurzaamheidscriteria") betreffen een breed spectrum van maatschappelijke overwegingen zoals milieubescherming, opwarming van de

aarde, voedselveiligheid, biodiversiteit, economische voorspoed en sociaal welzijn. Het Rapport-Cramer nodigt de Nederlandse regering uit uitvoering te geven aan de Cramer-duurzaamheidscriteria door deze op te nemen in relevante beleidsinstrumenten. Het rapport onderkent evenwel dat de tenuitvoerlegging van de Cramer-duurzaamheidscriteria (met inbegrip van de invoering van een certificeringssysteem) zorgvuldige bestudering vereist van de verplichtingen van Nederland onder het EU- en WTO-recht.

Ten aanzien van het tweede thema, dierenwelzijn, is er met name in Europa toenemende bezorgdheid over de gevolgen die de huidige wijze van intensieve landbouw heeft voor de behandeling van dieren, met name hun huisvesting, voeding, vervoer en slacht. Afzonderlijke EU-lidstaten, waaronder Nederland, maar ook de EU als geheel hebben uitgebreide wetgeving op het gebied van dierenwelzijn aangenomen.

Regeringen die worden opgeroepen aandacht te besteden aan non-trade concerns kunnen kiezen uit verschillende soorten maatregelen. Onder deze maatregelen nemen maatregelen die gericht zijn op de regulering van productieprocessen en productiemethoden een voorname plaats in. Het betreft hier ofwel:

- maatregelen betreffende *productgerelateerde* processen en productiemethoden (PR PPM's), d.w.z. maatregelen die processen en productiemethoden voorschrijven die invloed hebben op de kenmerken van het product (bijvoorbeeld het verbieden van het gebruik van groeihormonen bij runderen of bepaalde pesticiden bij de groenteteelt); ofwel
- maatregelen betreffende *niet-productgerelateerde* processen en productiemethoden (nPR PPM's), d.w.z. maatregelen die processen en productiemethoden voorschrijven die niet, of slechts in zeer geringe mate, van invloed zijn op de kenmerken van het product (bijvoorbeeld het verplicht stellen van het gebruik van dolfijnvriendelijke netten bij de tonijnvisserij).

Maatregelen van de tweede categorie (nPR PPM's) leiden veel vaker tot controversen dan maatregelen van de eerste categorie (PR PPM's). Deze studie richt zich op drie belangrijke onderwerpen die verband houden met unilaterale nPR PPM-maatregelen gericht op Non-trade concerns:

- de verenigbaarheid van unilaterale nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns's met de verplichtingen die voortvloeien uit het *WTO-Verdrag* (zie deel 1);
- de relevantie van andere internationale verdragen voor unilaterale nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns (zie deel 2); en
- de economische doeltreffendheid en doelmatigheid evenals de gevolgen voor ontwikkelingslanden van unilaterale nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns (zie deel 3).

In de onderhavige studie zijn deze kwesties hoofdzakelijk onderzocht in relatie tot bestaande, voorgestelde of nog louter hypothetische maatregelen ter

implementatie van de duurzaamheidscriteria die de Commissie Cramer heeft ontwikkeld voor de productie van biomassa, of van maatregelen ter bescherming en bevordering van dierenwelzijn.

2 Verenigbaarheid met het WTO-recht van nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns

2.1 Inleiding

Het eerste deel van deze studie betreft de verenigbaarheid van unilaterale maatregelen betreffende niet-productgerelateerde processen en productiemethodes (nPR PPMs) gericht op non-trade concerns met het WTO-recht. Binnen het WTO-recht kunnen vier categorieën fundamentele materiële regels worden onderscheiden:

- regels inzake non-discriminatoire behandeling, met inbegrip van de verplichting tot behandeling als meestbegunstigde natie (*Most Favoured Nation, MFN*) en de verplichting tot het verlenen van nationale behandeling (*National Treatment*) aan buitenlandse producten die gelijk zijn aan binnenlandse producten;
 - regels inzake toegang tot de markt (*Market Access*), met inbegrip van regels inzake tarifaire en non-tarifaire handelsbelemmeringen;
 - regels inzake “oneerlijke” handel, met inbegrip van regels inzake anti-dumpingheffingen, subsidies en compenserende anti-subsidieheffingen; en
 - regels inzake conflicten tussen handelsliberalisering en andere maatschappelijke waarden en belangen, met inbegrip van uitzonderingen inzake algemeen overheidsbeleid, nationale en internationale veiligheid, economische crises, regionale integratie en de regels inzake bijzondere en gedifferentieerde behandeling van ontwikkelingslanden.
- Deze uitzonderingsbepalingen stellen WTO Leden in staat maatregelen gericht op non-trade concerns te behouden of aan te nemen die strijdig zijn met de materiële bepalingen van het WTO-recht.

Deze fundamentele materiële regels van (en de uitzonderingen op) het WTO-recht zijn vastgelegd in de Bijlagen bij het *Verdrag van Marrakesh tot oprichting van de Wereldhandelsorganisatie* (het “WTO-Verdrag”). De Bijlagen bevatten in totaal 19 WTO-verdragen. Aangezien deze studie zich richt op unilaterale maatregelen betreffende nPR PPMs zijn niet alle WTO-verdragen relevant. Bij deze studie is met name gekeken naar de verplichtingen en uitzonderingen onder de WTO-verdragen inzake de handel in goederen, en met name het *Algemene Verdrag betreffende Tarieven en Handel 1994* (“GATT 1994”), het *Verdrag inzake Technische Handelsbelemmeringen* (het “TBT-Verdrag”), het *Verdrag inzake subsidies en compenserende maatregelen* (het “SCM-Verdrag”) en het *Verdrag inzake Landbouw*.

2.2 Relevante verplichtingen onder GATT 1994

Bij het onderzoeken van de verenigbaarheid met GATT 1994 van nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns, zoals de duurzaamheid van biomassa-productie of dierenwelzijn, zijn de meest relevante verplichtingen in de eerste plaats de non-discrimatieverplichtingen van GATT 1994, en met name:

- de verplichting tot behandeling als meestbegunstigde natie van artikel I:1; en
- de verplichting tot het verlenen van nationale behandeling van artikel III.

Artikel I:1 van GATT 1994 verbiedt discriminatie tussen gelijke producten van oorsprong uit, of bestemd voor, verschillende landen. Het voornaamste doel van de verplichting tot behandeling als meestbegunstigde natie in artikel I:1 is te waarborgen dat er gelijke kansen zijn om te importeren uit, of te exporteren naar, alle WTO Leden (hierna: 'Leden').

Artikel III van GATT 1994 verbiedt discriminatie van geïmporteerde producten. Het artikel verbiedt Leden, globaal gezegd, geïmporteerde producten een minder gunstige behandeling te verlenen dan gelijke binnenlandse producten nadat de geïmporteerde producten op de binnenlandse markt zijn gekomen. Artikel III verplicht Leden voor geïmporteerde producten gelijke concurrentievoorwaarden te hanteren als voor binnenlandse producten. Het voornaamste doel van de verplichting van nationale behandeling van artikel III is te waarborgen dat binnenlandse belastingen (artikel III:2) of binnenlandse regelgeving (artikel III:4) "niet worden toegepast op geïmporteerde of binnenlandse producten op zodanige wijze dat bescherming aan de binnenlandse productie wordt verleend". Met betrekking tot de binnenlandse belastingen vereist artikel III:2, eerste zin, dat geïmporteerde producten niet meer belast mogen worden dan gelijke binnenlandse producten.

In de tweede zin van artikel III:2 wordt bepaald dat geïmporteerde producten niet zodanig mogen worden belast dat daarmee rechtstreeks concurrerende of onderling uitwisselbare producten worden beschermd. Met betrekking tot de binnenlandse regelgeving vereist artikel III:4 dat geïmporteerde producten geen minder gunstige behandeling genieten dan gelijke producten van binnenlandse oorsprong.

Het rapport bevat een gedetailleerde analyse van de vereisten van elk van de non-discrimatieverplichtingen die artikelen I en III van GATT 1994 stellen en de relevantie van deze verplichtingen voor bestaande, voorgestelde of nog louter hypothetische maatregelen die de Cramer-criteria voor de duurzame productie van biomassa implementeren, of voor maatregelen ter bescherming en bevordering van dierenwelzijn. Deze samenvatting richt zich echter op slechts drie kwesties die van bijzonder belang zijn voor het beoordelen van de verenigbaarheid van nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns met de non-discrimatieverplichtingen van GATT.

De eerste kwestie betreft de vraag of de wijze waarop producten worden vervaardigd, d.i. het productieproces of de productiemethode (PPM) van producten, relevant is voor de vaststelling of producten "gelijk" zijn. Algemeen gesproken zijn de non-discriminatieverplichtingen uitsluitend van toepassing op "gelijke producten". Producten die niet "gelijk" zijn mogen verschillend worden behandeld. De bepaling of producten al dan niet gelijk zijn is derhalve van belang. De vraag of, onder het huidige WTO-recht, de PPM van een product relevant is voor de bepaling of producten "gelijk" zijn als die PPM geen invloed heeft op de fysieke kenmerken van het product, is onderwerp van discussie. Vaak wordt beweerd dat een dergelijke nPR PPM niet relevant is. Dat was in ieder geval de conclusie van het GATT-panel in de *US - Tuna I*-zaak in 1991. In lijn met deze jurisprudentie zou men tot de conclusie kunnen komen dat biomassa die niet in overeenstemming met de Cramer-duurzaamheidscriteria wordt geproduceerd "gelijk" is aan biomassa die wel in overeenstemming met deze criteria wordt geproduceerd; en dat dierlijke producten die niet in overeenstemming met dierenwelzijnsvereisten worden geproduceerd en dierlijke producten die wel aan deze vereisten voldoen "gelijk" zijn. Sinds de *US - Tuna I*-zaak van 1991 valt er echter een ontwikkeling waar te nemen in de jurisprudentie inzake het concept van "gelijkheid". De vraag of nPR PPMs relevant kunnen zijn voor de bepaling of een product "gelijk" is, vereist thans een wat genuanceerder antwoord dan de uitspraak van het panel in de *US - Tuna I*-zaak. De uitspraak in 2001 van de WTO-Beroepsinstantie in de zaak *EC - Asbestos* onderstreept dat de vaststelling van "gelijkheid" in wezen betrekking heeft op de aard en de omvang van de concurrentieverhouding tussen producten. Opgemerkt dient te worden dat de wijze waarop deze producten worden vervaardigd (d.w.z. PPM's) van invloed kan zijn op de voorkeuren en smaken van de consumenten met betrekking tot deze producten en derhalve op de aard en de omvang van de concurrentieverhouding tussen deze producten. Als door kinderen gemaakte tapijten door consumenten worden gemeden in een bepaalde markt, kan de situatie ontstaan dat er feitelijk geen (of slechts een zeer zwakke) concurrentieverhouding is tussen deze tapijten en tapijten die door volwassenen worden gemaakt. Vanuit de aard en de omvang van de concurrentieverhouding tussen deze tapijten geredeneerd zouden de door kinderen gemaakte tapijten en de door volwassenen gemaakte tapijten wel eens als "niet gelijk" beschouwd kunnen worden. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat een dergelijke situatie zich vaak zal voordoen, aangezien consument zich bij hun productkeuze over het algemeen vooral laten leiden door de prijs en aspecten zoals kwaliteit. Andere aspecten die te maken hebben met de omstandigheden (milieu, arbeidsomstandigheden, dierenwelzijn) waaronder de producten zijn geproduceerd, spelen bij de productkeuze van de consument veelal geen of nauwelijks een rol. Ook de tweede kwestie in verband met de non-discriminatieverplichtingen van GATT 1994 dat in deze samenvatting aan de orde komt, heeft te maken met het concept van "gelijkheid". Het GATT-panel in de zaak *US - Malt Beverages* stelde in 1992 vast dat om te bepalen of twee producten die verschillend worden behandeld "gelijke" producten zijn, het noodzakelijk is te bezien of een dergelijke productdifferentiatie

wordt gehanteerd zodat “bescherming aan de binnenlandse productie wordt verleend”. Volgens deze jurisprudentie zijn producten die verschillend worden behandeld om redenen anders dan de bescherming van de binnenlandse productie (zoals de bescherming van het milieu of de volksgezondheid) geen “gelijke” producten. Deze zogeheten “*aim-and-effect*”-test voor de vaststelling van “gelijkheid” is echter in 1996 verworpen door het Panel in de zaak *Japan - Alcoholic Beverages II* en is nooit toegepast door WTO-panelen noch door de Beroepsinstantie.

De derde kwestie die in deze samenvatting aan bod komt met betrekking tot de non-discriminatieverplichtingen van GATT 1994 betreft de verplichting tot “een behandeling die niet minder gunstig is” (artikel III:4). Het feit dat een maatregel onderscheid maakt tussen “gelijke producten” is op zich niet voldoende om te concluderen dat de maatregel niet verenigbaar is met artikel III:4. Volgens een uitspraak van de Beroepsinstantie in de zaak *Korea - Various Measures on Beef* is het formele verschil in behandeling tussen binnenlandse en geïmporteerde “gelijke” producten “*noodzakelijk noch voldoende*” voor een schending van artikel III:4. Een formeel verschillende behandeling van geïmporteerde producten houdt niet noodzakelijkerwijs een minder gunstige behandeling in, terwijl het ontbreken van een formeel verschillende behandeling niet noodzakelijkerwijs betekent dat er geen minder gunstige behandeling heeft plaatsgevonden. Of geïmporteerde producten al dan niet “minder gunstig” worden behandeld dan binnenlandse producten moet dan ook worden beoordeeld aan de hand van de vraag of een maatregel de concurrentievoorwaarden in de desbetreffende markt verandert ten nadele van de geïmporteerde producten. Echter, volgens een uitspraak van de Beroepsinstantie in de zaak *Dominican Republic – Import and Sale of Cigarettes* in 2005 betekent het optreden van negatieve gevolgen voor een bepaald geïmporteerd product als gevolg van een maatregel niet noodzakelijkerwijs dat deze maatregel leidt tot een minder gunstige behandeling voor geïmporteerde producten (in de zin van artikel III:4) indien de negatieve gevolgen *worden verklaard door factoren of omstandigheden die los staan van de buitenlandse oorsprong van het product*, zoals het marktaandeel van de importeur in dit geval.

Bij het onderzoeken van de verenigbaarheid met GATT 1994 van nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns zoals de duurzaamheid van biomassaproductie of dierenwelzijn, zijn ook de volgende GATT 1994-verplichtingen relevant:

- de verplichtingen ten aanzien van tarieven van artikel II; en
- de verplichtingen ten aanzien van non-tarifaire handelsbelemmeringen van artikel XI.

Wat betreft de tarieven verbiedt artikel II:1, paragrafen a en b, eerste zin van GATT 1994 leden douaneheffingen op te leggen die het plafond (d.w.z. de tariefbinding) overstijgen waartoe zij zich tijdens de tariefonderhandelingen hebben verbonden. Er bestaan geen specifieke GATT-regels voor de tariefindeling van producten. Opgemerkt dient te worden dat, conform de uitspraak van het GATT-panel

in de zaak *Spain - Unroasted Coffee* uit 1981, de verplichting tot behandeling als meestbegunstigde natie ook van toepassing is op tariefindeling. "Gelijke" producten kunnen bijgevolg niet verschillend worden ingedeeld.

Artikel II:1(b), tweede zin, verbiedt rechten en heffingen anders dan gewone invoerrechten:

- tenzij (en uitsluitend voor zover dat) deze rechten en heffingen zijn opgenomen in de Lijst van Concessies van het desbetreffende Lid; of
- tenzij de rechten en heffingen vallen onder één van de in artikel II:2 genoemde uitzonderingen.

Wat betreft de eerste uitzondering, die betrekking heeft op belastingaanpassing aan de grens (*border tax adjustment*), dient opgemerkt te worden dat WTO Leden uit hoofde van deze aanpassing binnenlandse belastingen en heffingen kunnen opleggen op geïmporteerde producten, en geëxporteerde producten hiervan kunnen vrijstellen of de bedragen kunnen restitueren. Het is echter zeer twijfelachtig of belastingaanpassing aan de grens is toegestaan wanneer het om belastingen gaat die nPR PPMs betreffen (zoals een speciale binnenlandse belasting op eieren van batterijkippen).

Wat betreft non-tarifaire handelsbeperkingen voorziet artikel XI:1 van de GATT 1994 in een duidelijk verbod op kwantitatieve beperkingen van de handel in goederen. Hoewel het duidelijk is dat het toepassingsgebied van artikel XI:1 meer behelst dan verboden en quota, is niet helder waar de grenzen van het toepassingsgebied liggen. Volgens sommigen vallen nPR PPM-maatregelen onder artikel XI en *niet* onder artikel III:4. In de jurisprudentie wordt deze opvatting echter nauwelijks ondersteund, zo er al steun voor te vinden is. GATT- en WTO-panels en de Beroepsinstantie hebben artikel III:4 een zeer breed toepassingsgebied toegekend. Of de artikelen III:4 en XI beide van toepassing kunnen zijn op een specifieke nPR PPM-maatregel valt uit de jurisprudentie tot op heden niet op te maken, maar het standpunt dat het Panel in de zaak *EC - Asbestos* innam suggereert dat dit niet mogelijk is.

2.3 Relevante uitzonderingen op de verplichtingen uit hoofde van GATT 1994

GATT 1994 voorziet in talrijke uitzonderingen op de materiële verplichtingen die de Leden worden opgelegd. Deze uitzonderingen stellen Leden in staat - onder bepaalde voorwaarden en binnen zekere grenzen - maatregelen aan te nemen of te handhaven die normaliter niet verenigbaar zijn met GATT 1994. Het meest relevant voor nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns zijn de algemene uitzonderingen van artikel XX van GATT 1994, en met name de paragrafen a, b, d en g. De toepassing van artikel XX werpt een aantal interessante vragen op, die alle in het onderhavige Rapport aan bod komen. Deze samenvatting richt zich echter op

twee kwesties die van bijzonder belang zijn voor de rechtvaardiging normaliter niet met de GATT verenigbare nPR PPM-maatregelen.

De eerste kwestie betreft de beperking van de rechtsmacht bij de toepassing van artikel XX. Tot op heden heeft het de Beroepsinstantie nog geen uitspraak gedaan over de vraag of maatregelen die een maatschappelijke waarde of maatschappelijk belang beschermen of tot strekking hebben deze te beschermen *buiten* het gebied waar het Lid dat de maatregel neemt rechtsmacht heeft, gerechtvaardigd kunnen worden uit hoofde van artikel XX. Artikel XX bevat geen expliciete territoriale beperking van de rechtsmacht. Zoals hieronder wordt besproken, wordt in artikel XX, paragraaf b, niet uitdrukkelijk melding gemaakt van een beperking van de bescherming van het leven en de gezondheid tot het grondgebied van het Lid dat de desbetreffende maatregel invoert. Ook in artikel XX, paragraaf a (bescherming van de openbare zeden), en g (bescherming van uitputbare natuurlijke hulpbronnen) ontbreekt een dergelijke expliciete beperking. De vraag is echter of er sprake is van een *impliciete* beperking van de rechtsmacht, in de zin dat artikel XX niet kan worden ingeroepen om maatschappelijke waarden te beschermen buiten het gebied waar het desbetreffende Lid rechtsmacht heeft. De GATT-panels in de zaken *US - Tuna I en II* in 1991 respectievelijk 1994 bepaalden dat artikel XX, paragrafen b en g, geen rechtvaardiging vormen voor maatregelen die bescherming van volksgezondheid en milieudoelstellingen nastreven *buiten* het gebied waar het Lid dat de maatregel neemt rechtsmacht heeft. In 1998 weigerde de Beroepsinstantie in de zaak *US - Shrimp* expliciet uitspraak te doen over de vraag of artikel XX, paragraaf g, een impliciete beperking van de rechtsmacht inhoudt, en zo ja, wat de aard en de reikwijdte van deze beperking is.

De Beroepsinstantie tekende slechts aan dat in de specifieke omstandigheden van de *US - Shrimp*-zaak er een voldoende band bestond tussen de migrerende bedreigde zeeschildpadden en de Verenigde Staten voor de toepassing van artikel XX, paragraaf g. Opgemerkt dient echter te worden dat het Panel in de zaak *EC - Tariff Preferences* in 2004 bepaalde dat het beleid dat ten grondslag lag aan de in het geding zijnde EG-maatregel niet tot doel had het leven of de gezondheid van mensen *in de Europese Gemeenschap* te beschermen en dat deze maatregel derhalve geen maatregel was ter bescherming van het leven of de gezondheid van de mens uit hoofde van artikel XX, paragraaf b, van GATT 1994.

Voor de tweede kwestie die betrekking heeft op de toepassing van artikel XX en van bijzonder belang is voor de rechtvaardiging van nPR PPM-maatregelen die normaliter niet verenigbaar zijn met GATT 1994, moeten we naar *de chapeau* (d.w.v. de inleiding) van artikel XX kijken. De chapeau van artikel XX vereist dat maatregelen die voldoen aan de eisen van één van de paragrafen van artikel XX (en derhalve voorlopig gerechtvaardigd zijn) niet zodanig worden toegepast dat zij leiden tot willekeurige of ongerechtvaardigde discriminatie. De Beroepsinstantie deed in de zaak *US - Shrimp* in 1998 de uitspraak dat wanneer een maatregel op starre en

onbuigzame wijze wordt toegepast zonder oog te hebben voor de verschillende omstandigheden in landen, de toepassing van de maatregel “willekeurige discriminatie” kan vormen in de zin van de chapeau van artikel XX. Aan markttoegang de voorwaarde verbinden dat het exporterende Lid een in wezen gelijke regeling aanneemt als die van kracht is in het importerende Lid, vormt “willekeurige discriminatie”. Echter, toestaan dat een importerend Lid aan markttoegang de voorwaarde verbindt dat exporterende Leden een regeling aannemen die *qua doeltreffendheid vergelijkbaar* is met de regeling van het importerende Lid, geeft het exporterende Lid voldoende speelruimte met betrekking tot de regeling die het kan aannemen om het vereiste niveau van doeltreffendheid te verwezenlijken, aldus de uitspraak van de Beroepsinstantie in de zaak *US - Shrimp (Article 21.5 - Malaysia)* in 2001. Het exporterende Lid wordt hierdoor de mogelijkheid geboden een regeling aan te nemen die past bij de specifieke omstandigheden op zijn grondgebied. Markttoegang afhankelijk stellen van het aannemen van een programma dat *qua doeltreffendheid vergelijkbaar* is, laat volgens de Beroepsinstantie voldoende ruimte voor flexibiliteit in de toepassing van de maatregel zodat “willekeurige discriminatie” voorkomen kan worden. Opgemerkt is dat de Beroepsinstantie op deze wijze een “embryonale” en “zachte” eis in de chapeau van artikel XX lijkt te introduceren die Leden verplicht de gelijkwaardigheid te aanvaarden van buitenlandse maatregelen die qua doeltreffendheid vergelijkbaar zijn.

De Beroepsinstantie heeft zich in de zaak *US - Shrimp* tevens gebogen over de vraag of de toepassing van de maatregel die in de zaak werd behandeld “ongerechtvaardigde discriminatie” vormde in de zin van de chapeau van artikel XX. De Beroepsinstantie kwam tot de conclusie dat, alhoewel de Verenigde Staten met een aantal Leden had onderhandeld over een multilateraal verdrag ter bescherming van zeeschildpadden (het *Inter-Amerikaans Verdrag inzake de bescherming en het behoud van zeeschildpadden*), het land geen onderhandelingen voerde met andere Leden (waaronder de klagende partijen in de zaak *US - Shrimp*). Volgens de Beroepsinstantie is dit ronduit discriminierend en ongerechtvaardigd. De ongerechtvaardigheid van deze discriminatie bleek duidelijk toen gekeken werd naar de cumulatieve gevolgen van het verzuim van de Verenigde Staten onderhandelingen te voeren over het instellen van breed gesteunde instrumenten om zeeschildpadden te beschermen en te behouden. In *US - Shrimp (Article 21.5 - Malaysia)* stelde de Beroepsinstantie onomwonden dat, om aan het vereiste van de chapeau van artikel XX te voldoen, het Lid te goeder trouw eerst serieuze pogingen in het werk moet stellen om door onderhandelingen tot een multilaterale oplossing te komen alvorens tot unilaterale maatregelen over te gaan. Het nalaten hiervan kan tot de conclusie leiden dat de discriminatie “ongerechtvaardigd” is. Naast de algemene uitzonderingen van artikel XX, voorziet GATT 1994 ook in uitzonderingen op GATT-verplichtingen met als doel ontwikkelingslanden die WTO Lid zijn, te helpen meer te profiteren van de internationale handel. De meest prominente uitzondering is de *Enabling Clause* die ontwikkelde landen onder andere in staat stellen ontwikkelingslanden een preferentiële tariefbehandeling te verlenen.

Deze uitzondering op de verplichting tot behandeling als meestbegunstigde natie (MFN) vormt de juridische basis van het Algemeen Preferentieel Systeem (APS) dat door vele ontwikkelde landen is aanvaard ten gunste van ontwikkelingslanden. Het APS van de Europese Gemeenschappen voorziet echter in *aanvullende* preferentiële tariefbehandeling voor ontwikkelingslanden die specifieke binnenlandse beleidsdoelstellingen nastreven (met betrekking tot arbeidsnormen, het milieu en de strijd tegen de handel in verdovende middelen). India bestreed dat de steunregeling ter bestrijding van verdovende middelen van het APS verenigbaar was met GATT 1994. De Beroepsinstantie oordeelde in de zaak *EC – Tariff Preferences* in 2004 dat het toegestaan is dat een ontwikkeld land sommige ontwikkelingslanden wel en andere geen aanvullende preferentiële tariefbehandeling toekent, mits deze aanvullende preferentiële tariefbehandeling beschikbaar is voor ontwikkelingslanden die zich in *gelijke omstandigheden* bevinden. Ontwikkelingslanden die zich in *gelijke omstandigheden* bevinden zijn de landen die de behoeften op ontwikkelings-, financieel en handelsgebied hebben waarvoor de aanvullende preferentiële tariefbehandeling beoogd is.

2.4 Relevante verplichtingen uit hoofde van andere verdragen inzake de handel in goederen

Het onderhavige rapport onderzoekt de verenigbaarheid met het WTO-recht van nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns tevens met betrekking tot de verplichtingen van Leden uit hoofde van het *TBT-Verdrag* en de WTO-Verdragen die subsidies reguleren. Het rapport bevat een gedetailleerd overzicht van de verplichtingen uit hoofde van het *TBT-Verdrag*. Deze samenvatting richt zich op een essentiële vraag die als eerste beantwoord moet worden, namelijk of nPR PPM-maatregelen binnen het toepassingsgebied van het *TBT-Verdrag* vallen. Het *TBT-Verdrag* is van toepassing op technische voorschriften, normen en procedures ter beoordeling van de conformiteit met betrekking tot:

- producten (zowel industrie- als landbouwproducten); en
- daarmee verband houdende processen en productiemethoden.

De kwestie van de reikwijdte van het *TBT-Verdrag* voor nPR PPM-maatregelen is reeds ter sprake gekomen ten tijde van de onderhandelingen over het Verdrag. De onderhandelaars wisten echter geen overeenstemming over deze kwestie te bereiken. Uit de discussies die WTO Leden sinds 1995 hebben gevoerd, blijkt eens te meer hoe groot de verdeeldheid is over dit onderwerp. De definities in Bijlage 1, eerste tot en met derde lid, van het *TBT-Verdrag* lijken erop te wijzen dat technische voorschriften, normen en procedures ter beoordeling van conformiteit met betrekking tot nPR PPMs niet binnen het toepassingsgebied van het *TBT-Verdrag* vallen. De definities hebben betrekking op “productkenmerken of de *daarmee verband houdende* processen en productiemethoden” [cursivering toegevoegd]. In de laatste zin van de definities van technische voorschriften en normen staat dat

technische voorschriften en normen ook maatregelen omvatten die betrekking hebben op “terminologische elementen, symbolen, voorschriften betreffende verpakking, merktekens of etikettering van *producten, processen of productiemethoden*” [cursivering toegevoegd]. Alhoewel er dus onzekerheid en discussie is over de vraag of technische voorschriften, normen en procedures met betrekking tot de beoordeling van conformiteit van nPR PPM's in algemene zin binnen het toepassingsgebied van het *TBT-Verdrag* vallen, is het duidelijk dat de “etiketteringsvoorschriften” met betrekking tot nPR PPMs TBT-maatregelen zijn in de zin van Bijlage I bij het *TBT-Verdrag* en derhalve binnen het toepassingsgebied van dit Verdrag vallen.

De WTO-regels inzake subsidies staan hoofdzakelijk vermeld in twee overeenkomsten, te weten het *SCM-Verdrag (Verdrag inzake subsidies en compenserende maatregelen)*, dat van toepassing is op alle subsidies in de zin van de artikelen 1 en 2 van dit Verdrag; en het *Verdrag inzake Landbouw*, dat in aanvulling op het *SCM-Verdrag* van toepassing is op subsidies op landbouwproducten. In het geval van tegenstrijdigheid tussen de regels van het *SCM-Verdrag* en het *Verdrag inzake Landbouw* zijn de regels van het laatstgenoemde verdrag doorslaggevend. De toepasselijkheid van het *Verdrag inzake Landbouw* op subsidies op biomassa of biobrandstoffen is afhankelijk van de vraag of deze producten als landbouwproducten geclassificeerd staan, d.w.z. in de HS-hoofdstukken 1 - 24 van het *Geharmoniseerde Systeem* (exclusief vis en visserijproducten), plus de HS-tariefposten en -codes die vermeld staan in Bijlage 1 bij het *Verdrag inzake Landbouw*. In deze samenvatting kan volstaan worden met de melding dat uit hoofde van het *SCM-Verdrag* subsidies voor importvervanging, d.w.z. subsidies die afhankelijk zijn van het gebruik van binnenlandse producten ten koste van geïmporteerde producten, verboden zijn en onmiddellijk moeten worden ingetrokken. Subsidies hangen *de facto* af van het gebruik van binnenlandse producten - ten koste van geïmporteerde producten - indien de subsidies alleen worden verstrekt voor producten die geproduceerd moeten worden volgens nPR PPM's die buitenlandse producenten niet of slechts met grote moeite kunnen toepassen.

Uit hoofde van het *Verdrag inzake Landbouw*, zijn landbouwexportsubsidies ofwel verboden ofwel onderworpen aan verbintenissen tot verlaging. Ook nationale steunmaatregelen van de landbouwsector zijn aan verbintenissen tot verlaging onderworpen. Een aantal van deze ondersteuningsmaatregelen, die gewoonlijk worden aangeduid als “groene box maatregelen”, is echter vrijgesteld van deze verbintenissen. Opgemerkt dient te worden dat, zoals vervat in Bijlage 2 bij het *Verdrag inzake Landbouw*, deze “groene box maatregelen” bepaalde betalingen omvatten uit hoofde van een milieu- of natuurbehoudprogramma van de overheid die afhankelijk zijn van het vervullen van bepaalde voorwaarden, met inbegrip van voorwaarden die betrekking hebben op productiemethoden en -factoren. Subsidies aan landbouwers om hen te compenseren voor de extra kosten die

zij moeten maken om te voldoen aan vereisten van dierenwelzijn, zouden als “groene box maatregelen” kunnen worden beschouwd.

3 **Relevantie van andere internationale verdragen voor nPR PPM-maatregelen gericht op non-trade concerns**

Het milieu, mensenrechten en arbeidsnormen vormen het onderwerp van specifieke internationale verdragen, die soms bepalingen bevatten die de internationale handel betreffen. Ook programma’s die door intergouvernementele, particuliere of non-gouvernementele organisaties worden ontwikkeld en waarin milieu- en maatschappelijke normen worden vastgesteld, zijn vaak van invloed op de internationale handel.

3.1 **Internationale milieuverdragen**

Van de 200 multilaterale milieuverdragen (MEA's) die er momenteel bestaan, zijn er volgens de WTO 14 die handelsgerelateerde bepalingen bevatten, waarvan de meeste betrekking hebben op productgerelateerde PPM's. Het betreft hier onder meer: het *Verdrag inzake de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantensoorten* (CITES) uit 1973, het *Verdrag van Wenen ter bescherming van de ozonlaag* uit 1985 en het bijbehorende *Protocol van Montreal* uit 1987, het *Verdrag van Basel inzake de beheersing van de grensoverschrijdende overbrenging van gevaarlijke afvalstoffen en de verwijdering ervan* uit 1989, het *Verdrag inzake biologische diversiteit* uit 1992 en het bijbehorende *Protocol van Cartagena inzake bioveiligheid* uit 2000, het *Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake klimaatverandering* uit 1992 en het bijbehorende *Protocol van Kyoto* uit 1997 en het *Verdrag van de Verenigde Naties inzake visbestanden* uit 1995. De meeste verdragen hebben gemeen dat ze import- en/of exportbeperkingen bevatten, zowel tussen de partijen als met betrekking tot derde landen. Partijen kunnen er tevens voor kiezen unilaterale maatregelen aan te nemen gericht op niet-productgerelateerde PPM's ter bevordering van de doelstellingen van de milieuovereenkomsten. De meeste van deze handelsbeperkingen schenden de non-discriminatieverplichtingen van de GATT (artikel I en III van GATT 1994) of het verbod op kwantitatieve beperkingen (artikel XI van GATT 1994) en moeten derhalve afgezet worden tegen de vereisten van de algemene uitzonderingen en de chapeau van artikel XX van GATT 1994. In dit deel van het rapport wordt een aantal van deze handelsbeperkingen onder de loep genomen.

3.2 Internationale verdragen inzake mensenrechten en arbeidsnormen

In tegenstelling tot milieuverdragen bevatten de meeste mensenrechtenverdragen geen expliciete bepalingen inzake handelsbeperkingen. Daarnaast kan vastgesteld worden dat er in artikel XX van GATT 1994 weliswaar een uitzondering vermeld staat die expliciet naar het milieu verwijst, maar dat een duidelijke *sociale* uitzondering ontbreekt. Voorts hebben de handelsbeperkingen in milieuverdragen in de meeste gevallen betrekking op productgerelateerde processen en productiemethoden (PR PPM's), terwijl de handelsmaatregelen in mensenrechtenverdragen die voor de huidige discussie van belang zijn over het algemeen arbeidsnormen betreffen: een typisch voorbeeld van niet-productgerelateerde PPM's. Belangrijke mensenrechtenverdragen in dit opzicht zijn: het *Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten* en het *Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten* uit 1966, het *Internationaal Verdrag inzake discriminatie* uit 1965, het *Verdrag betreffende de rechten van de vrouw* uit 1979, het *Verdrag tegen foltering* uit 1984 en het *Verdrag inzake de rechten van het kind* uit 1989. In dit rapport is bijzondere aandacht besteed aan de door de Internationale Arbeidsorganisatie opgestelde *Verklaring inzake de fundamentele beginselen en rechten in verband met werk* uit 1998 om de relatie tussen de belangrijkste mensenrechten en het WTO-recht te illustreren, en aan het *Verdrag van de UNESCO betreffende de bescherming en de bevordering van de diversiteit van cultuuruitingen*, 2005. Het rapport concludeert dat als gevolg van het ontbreken van expliciete handelsbeperkende bepalingen in multilaterale mensenrechtenverdragen en van een *sociale* clausule in artikel XX van GATT 1994, alsmede door de beperkingen die de geschillenbeslechtsingsorganen van de WTO tot heden lijken te hebben gesteld aan de rechtsmacht, het uiterst moeilijk - zo niet onmogelijk - is handelsbeperkingen op grond van mensenrechten te rechtvaardigen door een beroep te doen op artikel XX van GATT 1994.

3.3 Internationale maatregelen gericht op non-trade concerns

De ontwikkeling van regelgeving op internationaal niveau die gericht is op (niet-productgerelateerde) maatschappelijk- en milieuverantwoorde productie wordt steeds meer gemeengoed. Voorbeelden van dergelijke regelgeving van intergouvernementele, particuliere en non-gouvernementele organisaties zijn respectievelijk de bijzonder stimuleringsregelingen van het Algemeen Preferentieel Stelsel van de EU (APS), het EurepGAP, het certificeringsprogramma voor hout van de Forest Stewardship Council (FSC) en het certificerings programma van het *Sustainable Agriculture Network* (ANS). Bij de meeste particuliere en non-gouvernementele initiatieven worden normen ingesteld voor de certificering van producten. Aangezien deze programma's op vrijwillige basis worden ingevoerd en er geen sprake is van overheidsregelgeving, vallen ze buiten de reikwijdte van GATT 1994.

Het is echter onzeker of deze programma's onder het *TBT-Verdrag* vallen aangezien onduidelijk is of dit Verdrag van toepassing is op niet-productgerelateerde PPM's (anders dan etikettering).

3.4 Conflictregels

De meeste auteurs beschouwen internationaal handelsrecht, recht inzake mensenrechten en milieurecht als drie aparte takken van het internationaal publiekrecht, zonder a priori de een boven de ander te stellen. Indien er sprake is van tegenstrijdige normen binnen deze gebieden dient bijgevolg een beroep gedaan te worden op de regels inzake de interpretatie van verdragen zoals vervat in artikel 31 van het *Verdrag van Wenen inzake verdragenrecht*, dat de status van internationaal gewoonterecht heeft verkregen, alsmede de conflictregels van artikel 30 van het *Verdrag van Wenen*. In artikel 31 van het *Verdrag van Wenen* wordt bepaald dat "een verdrag te goeder trouw moet worden uitgelegd overeenkomstig de gewone betekenis van de termen van het verdrag in hun context en in het licht van het oogmerk en doel van het verdrag". In het tweede lid van artikel 31 wordt nader bepaald wat verstaan moet worden onder de context van een verdrag, terwijl in het derde lid bepaald wordt dat rekening gehouden moet worden met "iedere ter zake doende regel van volkenrecht die op de betrekkingen tussen de partijen kan worden toegepast".

Geschillenbeslechtsorganen van de WTO hebben bij verschillende gelegenheden gebruik gemaakt van niet-WTO-recht om de bepalingen van het *WTO-Verdrag* te interpreteren. Wat betreft de toepassing van het derde lid van artikel 31 van het *Verdrag van Wenen* heeft de Beroepsinstantie "tussen de partijen" in enge zin geïnterpreteerd als zijnde alle WTO Leden. Indien een conflict niet door middel van interpretatie kan worden opgelost, dient toevlucht gezocht te worden tot de in artikel 30 van het *Verdrag van Wenen* vervatte conflictregels en het internationaal gewoonterecht. De twee voornaamste conflictregels, *lex posterior derogat lex anterior* (een nieuwere regel heeft voorrang boven een oudere regel) en *lex specialis derogat lex generalis* (een specifiekere regel heeft voorrang boven een algemenere regel), hebben betrekking op de aspecten temporaliteit en specialiteit. Er bestaat een wisselwerking tussen deze regels. De eerste regel houdt voor de onderhavige discussie in dat de milieu- en mensenrechtenverdragen die sinds 1994 zijn aangenomen in beginsel voorrang hebben boven het *WTO-Verdrag*. Dat is tevens het geval voor beginselen die sindsdien de status van internationaal gewoonterecht hebben verworven. Daarnaast hebben specifiekere internationale milieu- of mensenrechtennormen in beginsel voorrang boven algemene WTO-normen. Dit is relevant voor de analyse van artikel XX van GATT 1994.

3.5 Overige internationale verdragen: alternatief voor of aanvulling op WTO-recht?

Een evenwichtige benadering van de WTO als rechtsstelsel houdt rekening met de plaats ervan binnen het bredere corpus van het internationaal recht - zoals blijkt uit de verwijzing in de preambule van het *WTO-Verdrag* naar duurzame ontwikkeling en naar het internationaal recht op het gebied van duurzame ontwikkeling - maar aanvaardt ook de beperkingen ervan die het gevolg zijn van zijn specialiteit. WTO-geschillenbeslechtsingsorganen zouden milieu- en mensenrechtenverdragen niet alleen moeten gebruiken voor het vaststellen van de gewone betekenis van de termen van het *WTO-Verdrag*, maar ook moeten hanteren als een feitelijke referentie bij hun analyse van artikel XX van GATT 1994. De constatering dat een maatregel genomen is uit hoofde van een in vele landen bekrachtigd verdrag inzake milieu of mensenrechten dient als relevant feitelijk bewijs te worden beschouwd voor de rechtmatigheid van de genomen maatregel. Toch wordt de rechtstreekse toepassing door de WTO-geschillenbeslechtsingsorganen van niet-WTO-normen als "juridische normen" in de huidige rechtsdoctrines als een stap te ver beschouwd.

De beste manier, tot slot, om niet-productgerelateerde PPM-overwegingen aan te pakken is door middel van onderhandelingen over multilaterale verdragen waarin handelsmaatregelen uitdrukkelijk zijn opgenomen ter bevordering van hun doelstellingen. Deze overeenkomsten moeten open staan voor alle WTO Leden en gelijke verplichtingen opleggen aan landen "waar gelijke omstandigheden heersen" teneinde discriminatie te voorkomen.

4 Economische doeltreffendheid en doelmatigheid van maatregelen gericht op non-trade concerns en gevolgen voor ontwikkelingslanden

4.1 Maatregelen die betrekking hebben op de productie van biobrandstoffen in ontwikkelingslanden

Bio-ethanol heeft een groot potentieel als effectief en efficiënt middel in het kader van klimaatbeleid. Het inzetten van bio-ethanol voor meer beleidsdoelstellingen, zoals energiezekerheid of de ondersteuning van de Europese landbouw, zou echter de doeltreffendheid en doelmatigheid van het klimaatbeleid kunnen ondermijnen. Veel ontwikkelingslanden hebben een comparatief voordeel als leverancier van biobrandstoffen en biomassa, die in beginsel een grote bijdrage kunnen leveren aan het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen gemeten over de levenscyclus van de brandstof. Bio-ethanol uit tropische regio's vormt een ideale vervanging voor minerale brandstof: het is bij de huidige brandstofprijzen concurrerend, veel goedkoper dan alle momenteel en in de nabije toekomst beschikbare alternatieven, en levert de beste prestaties bij het terugdringen van

de broeikasgasuitstoot (een reductie van meer dan 80 procent). De kosten per ton broeikasgasreductie bedragen bij gebruikmaking van Braziliaanse bio-ethanol slechts een fractie (ongeveer 5 procent) van de kosten bij het gebruik van bio-ethanol van Europees graan voor dat doel. De Europese Unie voert echter geen coherent beleid op het gebied van bio-ethanol. De specifieke EU-importtarieven liggen tussen nul en € 19,2 per hectoliter, afhankelijk van het exporterende land en de soort ethanol. Tegelijkertijd wordt de Europese ethanolproductie in het kader van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid gesubsidieerd.

In de nabije toekomst zal de productie van bio-ethanol in ontwikkelingslanden sterk toenemen als reactie op een groeiende binnenlandse vraag naar ethanol als brandstof en om aan de groeiende vraag in Westerse landen te kunnen voldoen. Aan de aanbodzijde is de EU-markt voor biobrandstoffen ernstig verstoord door het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, de subsidies voor “innovatieve” brandstoffen en het EU-handelsbeleid. Als gevolg daarvan weerspiegelt de interne prijs van bio-ethanol in de EU niet de relatieve schaarste wereldwijd. Bio-ethanol uit tropische landen daarentegen heeft op de korte termijn al een groot potentieel om de broeikasgasuitstoot van transportbrandstoffen op een effectieve en efficiënte wijze te verlagen. Om dit potentieel te kunnen verwezenlijken, zou de EU een coherent handelsbeleid moeten ontwikkelen met betrekking tot bio-ethanol waartoe de volgende beleidsmaatregelen kunnen worden genomen:

- De verschillen in importtarieven op bio-ethanol dienen te worden afgeschaft door het MFN-tarief stapsgewijs te verlagen tot het niveau van het importtarief op minerale brandstoffen.
- Om het ongebruikte productiepotentieel in Afrika aan te kunnen boren, zal steun noodzakelijk zijn voor het verbeteren van de fysieke infrastructuur voor export, voor de financiering van haalbaarheidsstudies en voor het scheppen van een gunstig klimaat voor particuliere investeringen in de productie van grondstoffen.
- De Commissie Cramer heeft voorgesteld om aan de import van bio-ethanol de voorwaarde te stellen dat voldaan wordt aan bepaalde duurzaamheidscriteria. Als het gaat om de broeikasgascriteria daarvan zou bio-ethanol uit ontwikkelingslanden een effectief en efficiënt middel vormen gelet op de zeer positieve broeikasgasprestaties in een “bron-tot-wiel”-analyse .

Wat betreft de overige duurzaamheidscriteria is het om verschillende redenen twijfelachtig of het opleggen van deze voorwaarden verstandig beleid is, nog afgezien van de vraag of het toegestaan is onder EU- en WTO-recht.

Ten eerste heeft het opleggen van deze importvoorwaarden een (mogelijk) effect op *slechts een deel* van de productie van het exporterende land: zo importeert de EU maar 1 procent of minder van de totale bio-ethanolproductie in Brazilië. Zelfs al zou het geëxporteerde deel van de productie voldoen aan alle

duurzaamheidscriteria, dan nog is de kans op verandering in de gehele sector gering. Het exporterende land kan immers reageren door de export naar minder veeleisende markten te verleggen. Bijgevolg zou de poging om een complete economie te stimuleren om duurzamere productiemethoden te introduceren door eisen te stellen aan slechts een klein deel van de productie een situatie kunnen opleveren van de staart die met de hond kwispelt.

Ten tweede zou, zelfs als de exporteur het productieproces in de gehele sector volledig zou aanpassen, de regelgeving voor die sector aanzienlijk afwijken van die voor de rest van de economie. Dat zou de relatieve prijs- en loonverhoudingen in hoge mate verstoren. Naar alle waarschijnlijkheid zal dit de duurzaamheid en de welvaart van de exporterende economie als geheel niet ten goede komen; die zouden zelfs kunnen verslechteren. Onderzoek naar de kwestie van kinderarbeid heeft duidelijk gemaakt dat op zijn minst op middellange termijn invoerbepalingen op goederen die met kinderarbeid zijn gemaakt niet noodzakelijkerwijs het lot van de kinderen in het exporterende land verbeteren.

Ten derde zullen deze importcriteria door exporterende ontwikkelingslanden worden opgevat als een vorm van eco- of arbeidsprotectionisme. Gelet op ervaringen van deze landen in het recente verleden en het grote risico dat de regelgevende systemen in de importerende landen gegijzeld worden door belangengroepen die op eigen voordeel uit zijn, is die vrees niet ongegrond. Het onmiddellijke effect in de praktijk van het introduceren van deze criteria zal een verhoging van de productiekosten zijn. Alhoewel het moeilijk is dit kostprijsverhogende effect in een concreet percentage uit te drukken, is het duidelijk dat het aanzienlijk zal zijn. Voor ethanol uit de São Paulo regio (waar 60 procent van de totale suiker en ethanol in Brazilië vandaan komt), zouden de totale productiekosten met 24-56 procent kunnen toenemen hetgeen zich vertaalt in € 0,12 per liter. Dat komt bovenop het bestaande EU-impottarief van € 0,19 per liter. Dit alles leidt ertoe dat de indruk dat het om protectionisme gaat moeilijk is weg te nemen en dat de kans om een doelmatig en doeltreffend klimaatbeleid te introduceren op basis van ethanol ook verkeken zal zijn. Er zijn meer effectieve en efficiënte manieren om de duurzaamheidsdoelen te bereiken: door het afsluiten van internationale verdragen, door internationaal samen te werken om productie duurzamer te doen plaatsvinden, door middel van financiële maatregelen en via overdracht van technologie.

4.2 Normen en etikettering in het kader van dierenwelzijn

De hedendaagse consument eist een grote keuze aan uiteenlopende producten, wil informatie en de garantie van een aantal zogeheten “credence-attributes”,

met name met betrekking tot voedselveiligheid en gezondheid.¹ Laatstgenoemde kenmerken hebben het karakter van een collectief goed, dienen het collectieve belang en moeten door middel van verplichte regelgeving en/of verplichte etikettering door de overheid worden geregeld. Het is echter verre van duidelijk of dierenwelzijn als een collectief goed beschouwd kan worden. Voor de *credence-kenmerken* die niet de aard van een collectief goed hebben, kan volstaan worden met etikettering op vrijwillige basis.

Producenten van primaire producten in ontwikkelingslanden zouden van hogere productstandaarden kunnen profiteren als ze in staat zijn te investeren in het verbeteren van hun productieprocessen, in certificering en in marketing. Financiële systemen in ontwikkelingslanden kunnen wellicht niet tegemoet komen aan deze investeringswensen aangezien bedrijven veelal klein zijn, kredietwaardigheid ontberen en lokale banken niet langs de lijnen van marktstimuli werken. Hoge normen (met inbegrip van vrijwillige initiatieven van de particuliere sector zoals EurepGAP) kunnen dus grote producenten en de groothandel bevoordelen.

Certificering van kleine bedrijven is relatief duur; collectieve certificering kan een oplossing zijn maar vereist organisatie en monitoring/sancties. Ook in dit opzicht kunnen grote ondernemingen in het voordeel zijn. Kleine producenten zouden eventueel kunnen profiteren indien de juiste instanties aanwezig zijn om training, informatie en certificering te verschaffen tegen gunstige prijzen. Gezien de potentiële problemen waar exporteurs uit ontwikkelingslanden mee geconfronteerd worden als ze aan de hogere normen en standaards willen voldoen die in toenemende mate worden opgelegd door particuliere importeurs in rijke landen (naast de hoge tarieven en beperkende quota) moeten de regeringen van importerende landen zich uiterst terughoudend opstellen bij het nemen van beslissingen die nog meer belemmeringen in de vorm van regelgeving opwerpen voor exporten uit ontwikkelingslanden. Internationale harmonisatie van standaarden kan de proliferatie van afwijkende nationale standaarden helpen voorkomen die anders producenten in ontwikkelingslanden op hoge kosten jagen.

Ontwikkelingssamenwerking kan een belangrijke rol spelen bij het bevorderen van de exportprestaties van binnenlandse bedrijven in ontwikkelingslanden. Voorbeelden hiervan zijn technische en financiële ondersteuning voor onderzoek, lokale voorlichtingsdiensten, monitorings- en testfaciliteiten die kleine en middelgrote bedrijven helpen bij het opzetten en verbeteren van exportactiviteiten, en het helpen van kleine producenten samen initiatieven te ontplooiën voor etikettering, certificering en marketing.

1 Dit zijn productkenmerken die de (potentiële) koper niet kan vaststellen door inspectie van het product in de winkel. De aanbieder beschikt wel over de kennis van deze productkenmerken. Er is dan sprake van een asymmetrie van informatie.

INHOUDSOPGAVE VAN DE ENGELSTALIGE STUDIE

5 Inhoudsopgave van de Engelstalige studie

Foreword	V
Preface	IX
Table of Contents	XI
Acronyms and abbreviations	XVII
Table of Cases	XIX
Executive Summary	XXVII
Introduction	XXIX
Part 1 WTO Consistency of Unilateral nPR PPM Measures addressing Non-Trade Concerns	XXXI
Part 2 Relevance of other International Agreements for Unilateral nPR PPM Measures addressing Non-Trade Concerns	XXXIX
Part 3 Economic Effectiveness and Efficiency of Unilateral nPR PPM Measures addressing Non-Trade Concerns and their Impact on Developing Countries	XLII
Introduction	1
1 International Trade and Non-Trade Concerns	3
2 Measures addressing Non-Trade Concerns	7
2.1 International measures addressing non-trade concerns	7
2.2 Unilateral measures addressing non-trade concerns	8
3 Focus of this study	9
3.1 Measures dealt with in this study	9
3.2 Issues dealt with in this study	11

Part 1

WTO Consistency of Unilateral nPR PPM Measures addressing Non-Trade Concerns		13
1	Introduction	15
1.1	The nature and scope of WTO law	15
1.2	Relevant WTO agreements	18
2	Relevant obligations under the GATT 1994	18
2.1	MFN treatment obligation	18
2.1.1	Scope and nature of the MFN treatment obligation	19
2.1.2	Consistency with Article I of the GATT 1994	21
2.2	National treatment obligation	27
2.2.1	Scope and nature of the national treatment obligation	28
2.2.2	GATT consistency of internal taxes on like products	30
2.2.3	GATT consistency of internal taxes on directly competitive or substitutable products	43
2.2.4	GATT consistency of internal regulation on like products	51
2.2.5	GATT consistency of particular types of internal regulation	72
2.3	Obligations regarding tariff barriers to trade	74
2.3.1	Obligations regarding ordinary customs duties	74
2.3.2	Obligations regarding other duties and charges	81
2.4	Obligations regarding quantitative restrictions on trade	85
2.5	Obligations regarding other non-tariff barriers to trade	88
3	Relevant general exceptions from obligations under the GATT 1994	89
3.1	The nature and function of Article XX of the GATT 1994	90
3.1.1	Limited and conditional exceptions	90
3.1.2	Interpretation of Article XX	92
3.1.3	Kind of measures justifiable under Article XX	92
3.1.4	Jurisdictional limitation on the application of Article XX?	94
3.1.5	The two-tier test under Article XX	96
3.2	Provisional justification of otherwise GATT-inconsistent measures	97
3.2.1	Protection of life or health of humans, animals and plants	97
3.2.2	Ensuring compliance with GATT-consistent legislation	103
3.2.3	Preservation of exhaustible natural resources	110
3.2.4	Protection of public morals	116
3.2.5	Acquisition or distribution of products in short supply	118
3.3	Requirements of the chapeau of Article XX of the GATT 1994	119
3.3.1	Object and purpose of the chapeau	120
3.3.2	Arbitrary or unjustifiable discrimination	121
3.3.3	Disguised restrictions on international trade	127

4	Other relevant exceptions from obligations under the GATT 1994	128
4.1	Security exceptions of Article XXI of the GATT 1994	129
4.1.1	Protection of essential security interests	130
4.1.2	Implementation of obligations under the UN Charter	131
4.2	GSP exception and the Enabling Clause of the GATT 1994	132
5	Relevant obligations under the TBT Agreement	136
5.1	Scope of application of the <i>TBT Agreement</i>	137
5.1.1	Scope of application <i>ratione materiae</i>	137
5.1.2	Scope of application <i>ratione personae</i>	146
5.1.3	Relationship between the <i>TBT Agreement</i> and the GATT 1994	147
5.2	MFN treatment and national treatment obligations	148
5.3	Necessity requirement	149
5.4	Use of international standards	151
5.5	Other obligations under the <i>TBT Agreement</i>	154
5.5.1	Equivalence and mutual recognition	154
5.5.2	Product requirements in terms of performance	155
5.5.3	Transparency and notification	155
6	Relevant WTO obligations on subsidies	157
6.1	Obligations under the <i>SCM Agreement</i>	158
6.1.1	Prohibited subsidies	159
6.1.2	Actionable subsidies	159
6.2	Obligations under the <i>Agreement on Agriculture</i>	160
6.2.1	Agricultural export subsidies	161
6.2.2	Domestic agricultural support measures	162

Part 2

Relevance of other International Agreements for Unilateral nPR PPM Measures addressing Non-Trade Concerns **165**

1	General introduction	167
2	Obligations stemming from other international agreements and measures	167
2.1	International agreements on environmental protection	167
2.1.1	Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES)	168
2.1.2	Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer and the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer	171
2.1.3	Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal	173
2.1.4	Convention on Biological Diversity and the Cartagena Protocol on Biosafety	176

2.1.5	United Nations Framework Convention on Climate Change and the Kyoto Protocol	179
2.1.6	UN Fish Stocks Agreement	181
2.1.7	Some common features of environmental agreements	183
2.2	International agreements on human rights and labour standards	184
2.2.1	General remarks	184
2.2.2	International agreements on labour rights	185
2.3	UNESCO Convention on Cultural Diversity	187
2.4	International measures addressing non-trade concerns	189
2.4.1	General remarks	189
2.4.2	Certification programmes	189
2.4.3	Some concluding observations	191
3	Relation between WTO law and other international agreements and measures	191
3.1	General remarks	191
3.2	Conflict rules	192
3.3	The WTO as a legal system and the nature of WTO obligations	196
3.4	Other international agreements: alternative or complementary to WTO law?	199

Part 3

	Economic Effectiveness and Efficiency of Unilateral nPR PPM Measures addressing Non-Trade Concerns and their Impact on Developing Countries	205
1	Introduction to the economic analysis of policies	207
1.1	Economic analysis of policies to address market failures	207
2	Measures relating to sustainable production of biofuels	212
2.1	Effectiveness	212
2.2	Efficiency	214
2.3	Conclusions on the effectiveness and efficiency of bioethanol as an instrument of climate policy	215
2.4	Bioethanol production, trade flows and trade barriers	215
2.4.1	Bioethanol producing countries	216
2.4.2	Trade flows and trade barriers: MFN, GSP and EBA; regional trade agreements	218
2.5	Conclusions with respect to measures that relate to the provision of the EU with sustainably produced bioethanol	220

3	Labelling for animal welfare	225
	3.1 Effectiveness	226
	3.2 Efficiency	230
	3.3 Conclusions on the effectiveness and efficiency of labelling for animal welfare	231
	3.4 Labelling and developing country agro-food exports	231
	3.4.1 General aspects: problems and opportunities	231
	3.4.2 Animal welfare labels and developing country exporters	236
	3.5 Conclusions with respect to labelling for animal welfare	237
	Conclusions	243
	Appendix 1 Terms of Reference for a Scoping Paper	253

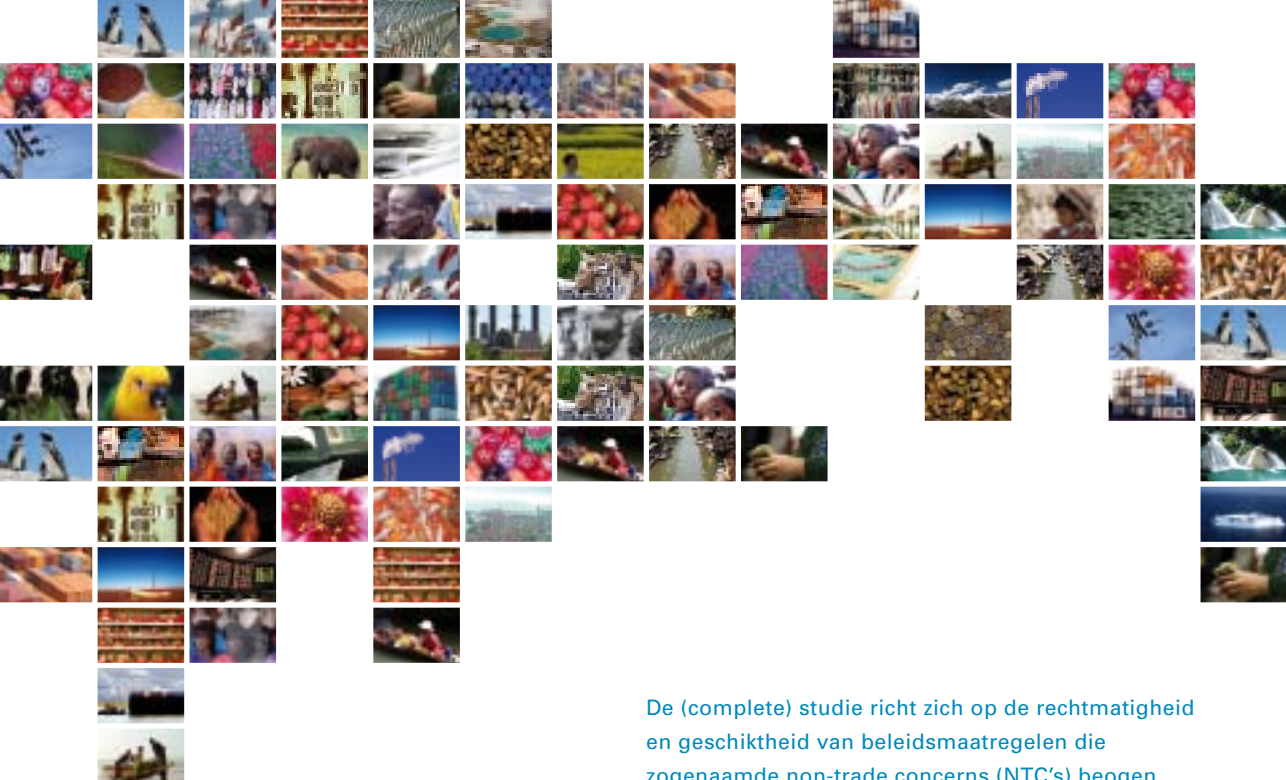
MEER INFORMATIE

6 Meer informatie

Indien u belangstelling heeft voor het Engelstalige boek "**Unilateral Measures addressing Non-Trade Concerns**, *A Study on WTO Consistency, Relevance of other International Agreements, Economic Effectiveness and Impact on Developing Countries of Measures Concerning Non-Product-Related Processes and Production Methods*", dan kunt u het boek gratis bestellen via de website van het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Ga naar www.minbuza.nl zoekopdracht: *non-trade concerns*

De (complete) studie richt zich op de rechtmatigheid en geschiktheid van beleidsmaatregelen die zogenaamde non-trade concerns (NTC's) beogen aan te pakken. De studie analyseert de implicaties onder het juridisch bindende raamwerk van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) van een breed scala aan bestaande, voorgestelde en hypothetische instrumenten die zich richten op non-trade concerns. Dit betreft met name de gebieden arbeidsnormen, milieu en dierenwelzijn. De diepgaande WTO analyse wordt aangevuld met een onderzoek naar de relevantie van andere internationale verdragen en de mogelijke economische gevolgen voor ontwikkelingslanden van beleidsmaatregelen in verband met biobrandstoffen en dierenwelzijn.

Prof. dr. P. L.H. Van den Bossche, LL.M. is hoogleraar Internationaal Economisch Recht, hoofd van de afdeling Internationaal en Europees Recht en directeur van het *Institute for Globalisation and International Regulation*.

Prof. dr. N.J. Schrijver is hoogleraar Internationaal Publiekrecht en wetenschappelijk directeur van het Grotius Centre for International Legal Studies aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Leiden & Campus Den Haag.

Dr. G. Faber is senior docent-onderzoeker Internationale Economische Betrekkingen aan de Utrecht School of Economics van de Universiteit van Utrecht en is fellow aan het Tjalling C. Koopmans Onderzoeksinstituut.

Behalve voor beleidsmakers en academici kan het boek nuttig zijn voor diegenen die belangstelling hebben voor internationaal handelsrecht en de doeltreffendheid en doelmatigheid van overheidsinterventies in markten. De studie wordt eveneens aanbevolen aan niet-gouvernementele organisaties (NGO's) die zich bezighouden met de raakvlakken tussen handel enerzijds en milieu, dierenwelzijn, ontwikkelingslanden en arbeidsnormen anderzijds. Ook voor studenten internationaal recht of internationale betrekkingen kan deze studie waardevol zijn.